

შოთა მათითაშვილი
კავკასიის უნივერსიტეტი,
საქართველო
sh.matitashvili@gmail.com

წმინდა ჯვარი და წმინდა ცეცხლი: ქრისტიანობა და ქართული მამადეანობა გვიანანტიკური ხანის ქართლში¹

სტატიის მიზანი გვიანანტიკური ეპოქის ქართლში ზოროასტრიზმის/მამადეანობის გავრცელებისა და ქრისტიანობასთან მიმართების რამდენიმე ასპექტის მიმოხილვაა. ეს ასპექტებია - ქართლი, როგორც სასანური თანამეგობრობის ნაწილი, ზოროასტიზმის ადგილობრივი, ქართული/კავკასიური ვარიანტის ჩამოყალიბება (რასაც ამერიკელი ისტორიკოსი რაპი „ქართულ მამადეანობას“ უწოდებს)² და ჰაგიოგრაფიულ/ისტორიოგრაფიულ ნარატივსა და რეალურად არსებულ მდგომარეობას შორის კონტრასტის წარმოჩენა.

რა შეიძლება ითქვას იმ წერილობითი წყაროების შესახებ, რომლებიც ქართლში „ცეცხლთაყვანისმცემლობის“ გავრცელებას ეხება? ამ წერილობით წყაროებს ერთი რამ აერთიანებს: მტრული დამოკიდებულება (იშვიათი გამონაკლისების გარდა) „სპარსელთა შჯულის“ მიმართ, რაც სულაც არაა გასაკვირი რადგან ქრისტიან მწერალთა ხელში ეს წერილობითი წყაროები იდეოლოგიურ ნარატივებს წარმოადგენდა და კონკრეტული მიზანდასახულობით იქმნებოდა.

ქართული წარმართობისა და იუდაიზმისგან განსხვავებით, სპარსული ზოროასტრიზმი დიდი იმპერიის ოფიციალურ რელიგიასა და კავკასიის ქრისტიანული ეკლესიების მთავარ რელიგიურ მოწინააღმდეგეს წარმოადგენდა. უჩვეულო ნამ-

1 სტატია მომზადდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული-სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის „წმინდა ჯვარი, წმინდა ცეცხლი, და კეპრები: რელიგიური პლურალიზმი და ტოლერანტობა გვიანანტიკური ქართლის სამეფოში (337-627)“ ფარგლებში (შოთა რუსთაველის სახელობის საქართველოს ეროვნული-სამეცნიერო ფონდისა და ოქსფორდის უნივერსიტეტის საერთო პროექტი, გრანტი # UOGSP-22-029).

2 ზოროასტრიზმის ქართლში გავრცელებისა და ქართული წარმართული პანთეონის სპარსული წარმომავლობის შესახებ იხ. გველესიანი 2003.

დვილად არ არის ის გარემოება, რომ გვიანანტიკური და შუა საუკუნეების ქართველი და სომეხი ავტორები განსაკუთრებით მტრულად არიან განწყობილნი სპარსელთა სარწმუნოების მიმართ. ზოროასტრიზმისა და ქრისტიანობის ურთიერთობა რამდენიმე გამორჩეული გვიანანტიკურ და ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ჰაგიოგრაფიულ ტექსტის მთავარ თემადაა ქცეული. ცხადია, აღნიშნული წყაროები „ცეცხლთა-ყვანისმცემლობას“ დამახინჯებულად, ტენდეციურად წარმოაჩენს, თუმცა ალტერანტიული წერილობითი წყაროებისა და, განსაკუთრებით, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალის გამოყენებით, ჩვენ ცხადად შეგვიძლია დავინახოთ მკვეთრი განსხვავება ქართულ წყაროებში მოცემულ იდეოლოგიურ რიტორიკასა და გაცილებით უფრო რთულ და კომპლექსურ ისტორიულ ვითარებას შორის.

გასაგებია, რომ ქრისტიანი ავტორებისთვის ქრისტიანის ზოროასტრიზმზე მოქცევა ქრისტიანული რელიგიის ღალატს წარმოადგენდა. გვიანანტიკურ ქართულ არისტოკრატიაში მომხდარი ერთ-ერთი დრამატული მოვლენა ზოროასტრიზმის სარწმუნოებაზე მოქცევამ გამოიწვია. ქართლის ერთ-ერთი უმთავრესი საერისთავოს, გუგარეთის (სომხურ-ქართული სასაზღვრო მიწების), პატიახში სახელად ვარსქენი (467-482) მიჰრანიდების დინასტიიდან, 468 წელს სასანიანთა სამეფო კარს ეწვია და ზოროასტრიზმი მიიღო. მისმა სომეხმა მეუღლემ, შუშანიკმა (ცნობილი სომეხი ნახარარის, ვარდან მამიკონიანის (393-451), ქალიშვილმა), რომელიც ქრისტიანობის ერთგულებით გამოირჩეოდა, ვერ აიტანა მეუღლის განდგომილება და სასახლე დატოვა. ეს იყო მოწამე დედოფლის ტრაგედიის დასაწყისი, რომელსაც ქმარი ექვსი წლის განმავლობაში (469-475) სტანჯავდა, სანამ დედოფალმა საპყრობილეში არ დალია სული. შუშანიკი ორივე, ქართული და სომხური ეკლესიების, მიერ წმინდანად იქნა შერაცხული (აბულაძე 1938).

გვიანდელ ქართულ წყაროებში შემონახულია ასევე რაჟდენის სახელი, რომელიც ქართულ აგიოგრაფიულ ლიტერატურაში პირველმოწამედ არის დასახელებული (თომსონი 1996: 271). ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების თანახმად, რაჟდენი მეფე ვახტანგ გორგასლის სპარსელი ცოლის, ბალენდუხტის, აღმზრდელი იყო. ის ქართლში სპარსელი მეფის ასულთან ერთად ჩავიდა და აქ სიცოცხლის ბოლომდე დარჩა. გარკვეული პერიოდის შემდეგ რაჟდენი ქრისტიანობაზე მოექცა. რო-

დესაც სპარსელებმა მისი ქრისტიანობაზე მოქცევის შესახებ შეიტყვეს, რაჟდენი შეიპყრეს, აწამეს და სიკვდილით დასაჯეს. მოგვიანებით, მისი ცხედარი მეფე ვახტანგმა წაიღო და ნიქოზის ეკლესიაში დაკრძალა (კეკელიძე... 1954: 84-85).

სპარსელის ქრისტიანობაზე მოქცევის კიდევ ერთი შემთხვევა აღწერილია წმინდა ევსტათი მცხეთელის მოწამეობაში, რომელიც, ადოლფ ფონ ჰარნაკისა და ივანე ჯავახიშვილის მიხედვით, უცნობი ავტორის მიერ არის დაწერილი მეშვიდე საუკუნის დასაწყისში (ჯავახიშვილი... 1901: 875-902). ევსტათი, დაბადებული გვრობანდაკად, სპარსელი ახალგაზრდა იყო, რომელიც სპარსეთის პროვინციის, ადარბადაგანის დედაქალაქში, განდაკში, სპარსელი ზოროასტრელი მღვდლის ოჯახში გაიზარდა. გვირობანდაკი ადრეული ასაკიდანვე ეძიებდა ქეშმარიტი რელიგიას. ამ ძიებამ ის ქართლში მიიყვანა, სადაც მან უარყო ზოროასტრიზმი, მოინათლა და ქრისტიანული სახელი ევსტათი მიიღო (რაპი 2012: 92-94).¹ იქორწინა ქართველ ქალზე და სამი წელი მცხეთას სპარსულ თემში გაატარა, თუმცა სამი წლის შემდეგ სიკვდილით დასაჯეს, რადგან უარი თქვა ქრისტიანობის მიტოვებასა და წინაპრების სარწმუნოებაზე დაბრუნებაზე.

ქრისტიანობისა და ზოროასტრიზმის მწვავე დაპირისპირება გვხვდება გვიანანტიკური ხანის კიდევ ერთ ქართულ ჰაგიოგრაფიულ ტექსტში, კერძოდ კი, წმინდა აბიბოს *ნეკიხესედის მოწამეობაში* (ასევე დაწერილია VII საუკუნის დასაწყისში). სირიელი მამების ცხოვრების ჰაგიოგრაფიული ციკლის თანახმად, აბიბოსი წმინდა იოანე ზედაზენელის მოწვევებში ირიცხებოდა. ქართლის კათოლიკოსმა იგი ნეკრესის ეპისკოპოსად აკურთხა, სადაც აბიბოსი დაუღალავ მისიონერულ საქმიანობას ეწეოდა (რაპი 2012: 99-103). ნეკრესი ქართლში ზოროასტრიზმის გავრცელების ერთ-ერთ უმთავრეს ცენტრს წარმოადგენდა. ერთხელაც აბიბოსი „ცეცხლის ტაძარში“ შეიჭრა და იქ მოგიზგიზე წმინდა ცეცხლი ჩააქრო, რის შედეგადაც სპარსელმა მარზპანმა იგი სიკვდილით დასაჯა (მათითაშვილი 2018: 14-15).

შუა საუკუნეების ქართული ისტორიოგრაფიის ადრეული ძეგლები, *მეფეთა ცხოვრება*, *ვახტანგ გოჩგასდის ცხოვრება* და *ჯუანშერის ავტორობით ცნობილი თხზულებები* ასევე ავლენს

1 ევსტათი მცხეთელის *მახვრილობა* ზოროასტრიანიზმის ყველაზე დეტალურ თეოლოგიურ განქიქებას გვთავაზობს (რაპი 2012: 92-94).

„ცეცხლთაყვანისმცემლების“ მიმართ მტრულ დამოკიდებულებას, თუმცა, სპარსული რელიგიის (და, ზოგადად, სპარსული სამყაროს) მათეული აღქმა ისეთი ერთმნიშვნელოვანი და ცალმხრივი არ არის, როგორც ჰაგიოგრაფიული ტექსტების. აქ სპარსეთი წარმოდგენილია არა მხოლოდ როგორც კავკასიის სამეფოების მჩაგვრელი, არამედ როგორც დიდი ცივილიზაცია, მინა, სადაც დედამიწაზე პირველი მეფე, ნიმროდი (ქართული წყაროების ნებროთი) მეფობდა და დიდი წარღვნის შემდეგ ბაბილონის მაღალი კოშკი ააგო. ზოროასტრიზმის აღქმაც ისეთი ნეგატიური არ არის, როგორც ჰაგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლებში (რაპი 2012: 169-375).

როგორც წარმართობისა და იუდაიზმის შემთხვევაში, ჩვენ უნდა შევძლოთ ჩვენი წყაროების ვიწრო პერსპექტივიდან გამოსვლა და უფრო ფართო სურათის წარმოდგენა. ვფიქრობ, რომ თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ქრისტიანობისა და ადგილობრივი წარმართობის შემდეგ, ზოროასტრიზმი ყველაზე ფართოდ გავრცელებული და გავლენიანი რელიგია იყო სამ ქრისტიანულ კავკასიურ სამეფოში (ქართლი, სომხეთი და ალბანეთი). გარდა ამისა, არ არსებობს არანაირი დამატებული მტკიცებულება იმის დასამტკიცებლად, რომ სპარსეთის სამეფო კარის ან სპარსელი სამღვდელოების მიერ კავკასიელი ქრისტიანები პერმანენტულად იდევნებოდნენ. გვიანანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ჰაგიოგრაფიული ტექსტები მხოლოდ იმ სპარსელების სიკვდილით დასჯას ადასტურებს, რომლებმაც ზოროასტრიზმი მიატოვეს და ქრისტიანობა მიიღეს, თუმცა მნიშვნელოვანია აღინიშნოს, რომ ზოროასტრიელი მღვდლები მათ სიკვდილით დასჯაში არ მონაწილეობდნენ (რაპი 2012: 91). ასე რომ კარგად უნდა გვახსოვდეს, რომ სხვა არის წერილობითი წყაროების მიერ დახატული რეალობა და სხვა-რეალურად არსებული ისტორიული სინამდვილე (რაც, სამეცნიერო ლიტერატურაში, ხშირად უგულვებელყოფილია).

ზოროასტრიზმის გავრცელებას ქართლში ხანგრძლივი ისტორია ჰქონდა და ეს სასანიანთა მმართველობამდე და ქართლის ქრისტიანობაზე მოქცევამდე მოხდა. მეფეთა ცხოვრება ქართლში „ცეცხლთაყვანისცემის“ შემოღებას ქართლის წარმართ მეფე ფარნაჯომს (დაახ. ძვ.წ. 112-93 წწ.) მიაწერს. ამ თხრობის თანახმად, მეფე ფარნაჯომმა „მიიღო ირანელთა რელიგია, ცეცხლის თაყვანისცემა“. მან ირანიდან ჩამოიყვა-

ნა ცეცხლის თაყვანისმცემლები და მოგვები და დაასახლა ისინი მცხეთაში, იმ ადგილას, რომელსაც შემდგომში მოგვთა დაერქვა. არქეოლოგებმა აღმოსავლეთ საქართველოში აღმოაჩინეს „ცეცხლის ტაძარი“ აღმოაჩინეს. ეს ტაძრები ელინისტური, პართიული და სასანური პერიოდებით თარიღდება. „მარადიული ცეცხლი“ ნეკრესში, დედოფლის მინდორში, ციხიაგორაში, სამადლოში, უფლისციხეში, ღართისკარსა და დიღმისთავში ენთო. ყველაზე საინტერესო ისაა, რომ როგორც ჩანს, საქართველოს მიწაზე თანაარსებობდა ადგილობრივი მაზდეანური ტაძრები და სხვა „ორთოდოქსული“ ზოროასტრული სალოცავები. ქართლს ჰქონდა ზოროასტრიზმის საკუთარი ადგილობრივი ვერსია, რაც უჩვეულო როდი იყო არა მხოლოდ კავკასიისთვის, არამედ სასანური სპარსეთის ჩრდილოეთ რაიონებისთვისაც. ცნობილი ირანელი ისტორიკოსი ფარვანე პურშარიატი თქმით, სასანიანთა პერიოდში ირანის ჩრდილოეთ პროვინციებში დომინანტური რელიგია იყო არა „ორთოდოქსული ზოროასტრიზმი“ (რომელსაც სასანიანთა სამეფო კარი აღიარებდა), არამედ „ხალხური რელიგიური წეს-ჩვეულებები, რომლებიც მიჰრის თაყვანისცემის დამახასიათებელ ნიშნებს ავლენდა“ (პურშარიატი 2008: 368). ზოროასტრიზმის სწორედ ამგვარი, ხალხური ფორმა, უნდა გავრცელებულიყო ქართლშიც (ისევე როგორც მეზობელ სომხეთსა და ალბანეთში) (მაზდეანობა), თუმცა, კავკასიური მაზდეანობა არ იყო მხოლოდ სპარსული ზოროასტრიზმის უბრალო გამეორება. ის წარმოიშვა სპარსული, ადგილობრივი და ანატოლიური ელემენტების შერევით. ეს იყო შემოქმედებითი ადაპტაცია და, როგორც სტივენ რაპი ვარაუდობს, „ეს ადაპტაციური თვისება ხსნის მაზდეანობის წარმატებას კავკასიაში“ (რაპი 2012: 157).

ნეკრესში ადგილობრივი მაზდეანური თემი მეშვიდე საუკუნის დასაწყისამდე შენარჩუნდა. აქ აღმოჩენილი ქართული (ასომთავრული) წარწერები ქართველმა არქეოლოგმა ლევან ჭილაშვილმა მაზდეან ქართველთა მემორიალურ წარწერებად მიიჩნია. ჭილაშვილმა ეს წარწერები ჩვენი წელთაღრიცხვით I საუკუნით დაათარიღა. თუმცა, არ არსებობს არანაირი მტკიცებულება იმისა, რომ ქართული დამწერლობა მეხუთე საუკუნემდე არსებობდა. წარწერების ანალიზი და ადგილის არქეოლოგიური კვლევა აჩვენებს, რომ წარწერები შეიძლება გვიანანტიკურ ხანასა და ადრეულ შუა საუკუნეებს მიეკუთ-

ვნებოდეს (რაპი 2012: 214). თუმცა აქ მნიშვნელოვანია ის მოსაზრება, რომ წარწერები სწორედ ქართველ ზოროასტრელთა მოსახსენებლად იყო გაკეთებული.

სპარსული რელიგიური გავლენა ქართლზე მხოლოდ ზოროასტრიზმის გავრცელებით არ შემოიფარგლებოდა. ქართლსა და ეგრისში ფართო გავრცელება ჰპოვა მითრაიზმაც. მითრას კულტს, უმეტესწილად, რომაელი ჯარისკაცები და რომაულ სამხედრო ბანაკებთან ახლოს მცხოვრები მოსახლეობა მისდევდა (ლიბენშუეცი 2006: 997) და ის დიდი პოპულარობით სარგებლობდა ძველ საქართველოშიც. თუმცა, მითრას კულტი გაცილებით უფრო გავლენიანი იყო დასავლეთ საქართველოში ანუ ეგრისში, ვიდრე ქართლში. მითრაიზმი თანაარსებობდა ადგილობრივ წარმართულ და ქრისტიანულ რწმენა-წარმოდგენებთან და მისი ძლიერი გავლენა შემორჩა დასავლეთ საქართველოს გლეხობის რელიგიურ პრაქტიკაში მეოცე საუკუნის დასაწყისამდე ჯეგე-მისარონის კულტის სახით, ძირითადად, სამეგრელოს მთიან რაიონებში (მაკალათია 1938: 15-25).

დასკვნის სახით, უნდა აღინიშნოს, რომ ზოროასტრულმა რელიგიამ უდიდესი ავლენა მოახინა ანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ კულტურაზე. სტატიის მიზანია, კიდევ ერთხელ წარმოაჩინოს „ცეცხლთაყვანისმცემლობა“, როგორც გაბატონებული რელიგია ანტიკური ხანის ქართლის სამეფოში. გარდა ამისა, კვლევა ყურადღებას აქცევს ქართულ ისტორიოგრაფიაში ნაკლებად შესწავლილ საკითხს: ე. წ. ორთოდოქსული ზოროასტრიზმისა და „ცეცხლთაყვანისმცემლობის“ ადგილობრივი, ქართული/კავკასიური ფორმების ერთმანეთთან შეპირისპირებას და კონტრასტს წერილობით წყაროებში ასახულ რეალობასა (რომელიც გადატვრთულია ლიტერატურული ფიქციებითა და იდეოლოგიური ტენდენციურობით) და ისტორიულ სინამდვილეს შორის. ცხადია, რომ ქართლის სამეფოში განსხვავებულ რელიგიურ თემთა თანაცხოვრება გაცილებით უფრო მეტი სირთულთა და მრავალფეროვნებით გამოირჩეოდა, ვიდრე ამის წარმოჩენას წერილობითი წყაროები, კერძოდ კი, ჰაგიოგრაფიული ტექსტები ცდილობს.

დამოწმებანი

აბულაძე 1938: აბულაძე, ილია. „მარტვილობა შუშანიკისი,“ ქართული და სომხური ტექსტები, თბ. 1938.

გველესიანი 2003: გველესიანი, მარიამ. არმაზის კულტის კულტურულ-ისტორიული ასპექტები (არმაზის კულტის დეფინიციისათვის). ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდენილი დისერტაცია, თბ. 2003.

თომსონი 1996: Thomson, Robert. *Rewriting Caucasian History, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles, the original Georgian texts and the Armenian adaptation translated with introduction and commentaries by Robert W. Thomson*, Clarendon Press: Oxford, 1996.

კეკელიძე... 1954: კეკელიძე, კორნელი, ბარამიძე, ალექსანდრე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I თბ. 1954.

ლებეშუეცი 2006: Liebeschuetz, J. H. W.G. *Decline and Change in Late Antiquity: Religion: Barbarians and their Historiography*, Ashgate: Variorum, 2006.

მათითაშვილი 2018: Matitashvili, Sh. 'Monasteries Founded by Thirteen Syrian Fathers in Iberia: Rise of Monasticism in Sixth-Century Georgia,] *Studies in Late Antiquity* (2018) 2 (1): 4-29.

მაკალათია 1938: მაკალათია, სერგი. ჯეგე-მისარონის კულტი ძველ საქართველოში, თბ. 1938.

პურშარიტი 2008: Purshariat, Parvaneh. *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, London/New-York: I.B. Tauris, 2008.

რაპი: 2012: Rapp, Stephen, Jr. *Sasanian World through Georgian Eyes*, Routledge: London/New-York, 2012.

ჯავახიშვილი... 1900: Djawachoff I. Harnack A. 'Das Martyrium des heiligen von Mzcheta,' 3 *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* 8 (1901): 875-902.